

Василь Івашків

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ТА ЙОГО “ОТВЕТ Г.СЕНКОВСКОМУ НА ЕГО РЕЦЕНЗИЮ “ИСТОРИИ МАЛОРОССИИ” МАРКЕВИЧА”

Творча діяльність П.Куліша на початку 1840-х років після ранніх етнографічних творів “О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став”, “О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе”, “Огненный змей. Повесть из народных преданий”, опублікованих у першій та другій книгах альманаху М.Максимовича “Киевлянин”, а також оповідання “Циган. Уривок з казки”, надрукованого в альманасі Є.Гребінки “Ластівка”, поступово переорієнтовується на історичну проблематику, водночас зберігаючи виразну фольклорну основу.

Початком ґрунтовного зацікавлення Куліша – письменника та вченого – історичним минулим України, зокрема пошуком недрукованих історичних матеріалів, можна очевидно, вважати 1841 рік, коли він, як зазначено в його службовому атестаті, працював викладачем російської мови Луцького дворянського училища (лютий–серпень 1841 р.).

Повернувшись до Києва, Куліш працював спершу в Києво-Печерському, а згодом Києво-Подільському дворянських училищах. У цей час молодий письменник серйозно задумувався над історичною долею своєї Батьківщини, про що, зокрема, свідчить його лист до редакції журналу “Москвитянин” від 29 травня 1842 р., у якому він зазначав: “предпринимая важный труд для истории Малороссии, я разослал объявления об этом к известнейшим мне малороссийским фамилиям, приглашая их содействовать мне своими документами”¹, водночас не полишаючи цікавитися всім, “что произвела в обширной Руси народная фантазия” (лист до редакції “Москвитянина” від 9 жовтня 1842 р.) (Т.1. – С.11).

Улітку 1842 р. Куліш уже добре знав зміст популярного тоді рукопису “Історії русів”. Як зазначав О.Федорук, на звороті титульного аркуша списку цього твору з бібліотеки Станіслава Шодуара є “напис рукою Куліша: “Примечание. Сей список Летописи Кониского считан с его подлинником, в августе месяце 1842 года. Переписан же он со списка так названного *Литовского*, принадлежащего помещику Полтавской губернии Михайлу Владимировичу Юзефовичу” (Т.1. – С.344–345). Думаю, що саме знання рукопису “Історії русів” дало Кулішеві підстави писати М.Д.Білозерському в листі від 14 вересня 1842 р. про свої систематичні “исторические занятия” (Т.1. – С.10).

Закономірно, що Куліш як один із перших членів-співробітників Київської археографічної комісії (створена 19 листопада 1843 р., хоча дозвіл на її заснування датований ще 31 травня того ж року²) 5 липня 1843 року був “командирован для осмотра в Киевской губернии всех архивов, находящихся при правительственных

¹ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К., 2005. – Т. 1. – С.11. Далі том і сторінку цього видання зазначаємо в тексті.

² Див.: Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С.37–38.

местах и монастырях”³. Власне, на 1843 рік припадає також початок активного записування автором творів української усної народної словесності⁴. До цього Куліша, очевидно, спонукало те, що цих записів йому ніхто не висилав, хоча він і звертався з таким проханням до М.Д.Білозерського в цитованому вище листі від 14 вересня 1842 р.: “обращаюсь к Вам [...] с покорнейшею моею просьбою – собрать для меня, с помощью Ваших знакомых, сколько можно, малороссийских песен и прислать на моё имя в Киев, чем одолжите меня чрезвычайно. Я намерен заняться изданием наших народных песен” (Т.1. – С.10).

Водночас, як зазначав О.Грушевський, у першій половині 1840-х років (тобто десь у 1842–1843 рр.) Куліш, на відміну від М.Костомарова, котрий тоді працював над монографією про Богдана Хмельницького, ще не мав своєї певної історичної “спеціалізації”, а “цікавився історією українською взагалі, не відокремлюючи якоїсь близшої теми. Він уважно придивлявся до пам’яток старовини, які знаходив по панських домах, колишніх гніздах української старшини, робив виписки і копії з актів, хронічок, літописів, мемуарів...”⁵

Однак уже на початок 1843 р. припадає формування основного напрямку творчої діяльності П.Куліша, принаймні на найближчі кілька років. У листі до М.Погодіна від 2 березня 1843 р. він окреслив основні завдання історіографічного та фольклористичного плану, не включивши до них творів власне літературних. Першим завданням серед них Куліш закономірно назвав свій давній намір “издать (с помощью некоторых особ) все малороссийские летописи с возможно полными комментариями” (Т.1. – С.14–15), справедливо вважаючи це основоположним чинником для своєї праці як історика. Тому Куліш звертався до відомих тоді культурних діячів із проханням надати в його розпорядження списки літописів, які могли бути в них. До речі, рукописний примірник “Історії русів” йому надіслав М.Д.Білозерський (Т.1. – С.10), а висилаючи 25 січня 1843 р. Г.Квітці-Основ’яненкові примірник роману “Михайло Чарнышенко”, Куліш так само просив: “Мы в Киеве готовимся к изданию малороссийских летописей, и если Ваше Превосходительство имеете хороший список какой-нибудь летописи, покорнейше прошу Вас прислать его мне для сличения”⁶ (Т.1. – С.12). Ще одним напрямком своєї діяльності Куліш уважав видання українських народних пісень (як він зазначав, цих пісень “много собрано лично мною в народе” (Т.1. – С.15)) та фольклорної прози, що разом із задуманою раніше історією українських прізвищ мало стати концептуальною основою майбутньої “Історії України”.

Водночас у згаданому вище листі до М.Погодіна від 2 березня 1843 р. український письменник просив вислати йому майже цілу бібліотеку книжок: твори М.Гоголя, О.Пушкіна, В.Скотта, В.Шекспіра, історичні дослідження М.Карамзіна, М.Устрялова, Г.Л. де Боплана, М.Маркевича, Д.Бантиш-Каменського, “Сказання князя Курбського”, повне зібрання російських літописів, а також фольклористичну працю О.Бодяньського “О народной поэзии славянских племен” та “Устное повествование бывшего запорожца Коржа” і багато інших, що свідчило також і про його намір продовжити письменницьку діяльність.

Одним із перших практичних підтверджень особливостей позицій П.Куліша – історика і патріота – поряд з його історичним романом “Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад” (написаний 1842 р., а опублікований на початку 1843 р.) став “*Ответ Г. Сенковскому на его рецензию “Истории*

³ Шенфок В. П. А. Кулиш. Биографический очерк. – К., 1901. – С.24.

⁴ Див.: Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. – СПб., 1856. – Т.1. – С.98.

⁵ Грушевський О. Поетична творчість П.Куліша // Літературно-науковий вістник. – 1909. – Книга IX. – Т. XLVII. – С.403.

⁶ Інформацію про те, що Г.Квітка-Основ’яненко міг мати такі літописи, Куліш, очевидно, почерпнув із різних джерел, зокрема передмови до “Истории Малой России” Д.Бантиш-Каменського, у якій було сказано: “Описание Малой России и Украины по 1776 год с приложениями, соч. Станислава Закульского, служившего в российской армии капитаном. Доставлено от уездного харьковского предводителя Г.Ф.Квитки” ([*Бантиш-Каменский Д.*] История Малой России: В 3 ч. – М., 1830. – Ч. 1. – С.ХІ).

Малороссии” Маркевича” (Москвитянин. — 1843. — Ч.ІІІ. — №5. — С.161—177), написаний у Києві 16 березня 1843 року.

Цією статтею Куліш хотів також відповісти Сенковському, що опублікував без підпису в журналі “Библиотека для чтения” (1843. — Т.57. Март. — С.50—64. Литературная летопись) іронічно-негативний відгук на роман “Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад”. Молодого письменника розгнівало те, що в цій рецензії на його перший історичний роман “Сенковский ещё бессовестнее уродует историю Малороссии и без церемонии делает нас поляками, чем мы ни в каком случае быть не желаем, и молчат на его выходки значило бы соглашаться с его суждениями, не основанными ни на исторических документах, ни даже на здравом смысле” (Т.1. — С.18).

Можна сказати, що поштовхом до написання “Ответа” стала рецензія Сенковського на “Михайла Чарнышенко”, хоча безпосереднім приводом були антиукраїнські випадки цього критика, висловлені з приводу “Истории Малороссии” М.Маркевича. Урешті, це було чітко висловлене Кулішеве невдоволення тим, що “всякий суётся писать о Малороссии, тогда как во всём Русском царстве не насчитаешь и пяти человек, которые занимались бы постоянным её изучением” (Т.1. — С.24).

Куліш не до кінця був упевнений, що “Москвитянин” таки надрукує цю рецензію, а тому в листі від 27 квітня 1843 р. знову просив М.Погодіна сприяти цій публікації — уперше він це робив, очевидно, у супровідному листі до тексту рецензії, який досі не знайдено. Відомо, що М.Погодін не лише опублікував цю рецензію Куліша, а й “під власним іменем умістив у червневій книжці “Москвитянина” статтю “Два слова Библиотеке для чтения о происхождении малороссиян” (1843. — Ч.ІІІ. — №6. — С.534). У ній він висловив свої зауваження “Автору критики на Гг.Маркевича и Кулеша”, спростувавши тезу Сенковського про “неавтохтонність населення тогочасної України” (Т.1. — С.355). Цією статтею редактор “Москвитянина” не лише певним чином захищав Куліша, а й прагнув показати “нелепости старых бредней о Малороссии, кои господствовали между польскими историками”⁸.

У редакційній примітці “Москвитянина” зазначалося, що “редактор исключил несколько мест, слишком резких”⁹. Отже, очевидно, що опублікований текст рецензії не цілком відбиває позиції П.Куліша стосовно окреслених в “Ответе” питань, однак досі ніким ще не зроблено зіставлення публікації цієї рецензії з її автографом, який, за інформацією О.Федорука, “(рукою Куліша й Василя Білозерського) зберігається у В[ідділі] Р[укописів] Р[осійської] Н[аціональної] Б[ібліотеки] Ф.588. — Од. зб. 266. — 20 арк.” (Т.1. — С.355). До речі, своєю полемічною відповіддю П.Куліш аж ніяк не прагнув якось захистити працю М.Маркевича¹⁰. Він писав: “мы оставляем в стороне “Историю Малороссии” Маркевича, не касаясь ни ее достоинств, ни недостатков” (161). Його метою було “воспрепятствовать ложным мнениям Г.Сенковского о южнорусском народе распространяться в публике, ибо не всяк из его читателей так хорошо знаком с историею Южной Руси, чтоб тотчас мог открыть в рецензии незнание дела, или тот дух нетерпимости и гнева, который разделял так долго братьев” (161).

Як з’ясувалося згодом, Куліш був загалом невисокої думки про це дослідження М.Маркевича, хоча й не конкретизував свого висновку, а лише зазначав, що народні легенди, записані ним 1843 р., урешті, складуть окрему книжку, яка “более сделает для истории нашего края, чем 4 тома “Истории” Маркевича” (Т.1. — С.22). Водночас у цьому ж листі від 15 жовтня 1843 р. він усе ж просив М.Погодіна “прислать “Историю Малороссии” Маркевича. У нас во всем Киеве — ни одного экземпляра” (Т.1. — С.23).

⁷ Рецензія О.Сенковського була надрукована в журналі “Библиотека для чтения” (див.: История Малороссии Николая Маркевича. — Москва, в типографии Августа Семена, 1842. Четыре части [Рецензия] // Библиотека для чтения. Журнал словесности, наук, художеств, промышленности и мод. — СПб., 1843. — Т. 56. — С.1—46).

⁸ Москвитянин. — 1843. — Ч.ІІІ. — №6. — С.534.

⁹ Москвитянин. — 1843. — Ч.ІІІ. — №5. — С.161 (далі, посилаючись на “Ответ Г.Сенковскому”, опублікований у цьому виданні, зазначаємо у тексті лише сторінку).

¹⁰ Можливо, це було пов’язано з тим, що П.Куліш на початку 1843 р. ще, власне, не читав “Истории Малороссии” М.Маркевича, оскільки у листах до М.Погодіна від 2 березня, 27 березня та 15 жовтня 1843 р. настійно просив того прислати йому цю працю.

Гнів патріотично налаштованого молодого українського письменника викликало й те, що О.Сенковський (1800–1858), більше відомий під псевдонімом “Барон Брамбеус”, “разбирая “Историю Малороссии” Маркевича, представляет такие мнения о южнорусском народе, которые не только противны исторической истине, но напоминают о старинном враждебном пристрастии польских историков к русскому народу, всегда затмевавшем для них истину” (161).

Це, врешті, були закономірні відгуки про науковий рівень праць О.Сенковського, які майже завжди мали радше негативну, ніж позитивну критику. Зокрема, згодом в “Энциклопедическом словаре Ф.Брокгауза и И.Ефрона” зазначалося “литературное наследие, оставленное С[енковским], огромно по количеству, но сомнительно по своему внутреннему значению”¹¹. Судження Сенковського часто були вразливі для аргументованої критики, адже “барон Брамбеус” не мав “твердых убеждений и собственного мирозерцания. Он много читал, многому учился, но мало думал. Вся умственная деятельность его была направлена на запоминание”¹².

Саме тому П.Куліш намагався послідовно спростувати передусім найбільш одіозні висновки рецензента щодо праці М.Маркевича, які, на його думку, можуть сформулювати та утвердити у читача, незнайомого зі серйозними історичними дослідженнями, помилкові уявлення про Україну та її народ. Закономірно, що український письменник передусім заперечив одну з основоположних тез російського критика про козаків як орду “отчаянных головорезов и грабителей по ремеслу”; їхнє військо нібито “овладело и правило ею (Малороссию) с саблею и нагайкою в руке”¹³.

Прагнути якомога переконливіше показати історичну реакційність козаччини, виразніше виявити свою антиукраїнську позицію, Сенковський часто вдавався до неточного цитування оригіналу. Приміром, наводячи чималу за обсягом цитату з праці М.Маркевича про так званій литовський період історії України й утворення козацтва, критик написав: “Так образовалось малороссийское войско”¹⁴. Тим часом у М.Маркевича читаємо: “Так составилось славное впоследствии войско наше”¹⁵.

Відповідаючи О.Сенковському, Куліш наголошував передусім на народності державного устрою в Україні за часів Гетьманщини, вказуючи при цьому на незнання його опонентом загальновідомих історичних фактів: зокрема, рецензент праці М.Маркевича ототожнював поняття “козаччина” та “Гетьманщина”. Тим часом П.Куліш розумів Гетьманщину як поняття, що стосувалося лише періоду другої половини XVII – середини XVIII століття, а не всієї доби козаччини. Про це Куліш зазначав далі так: “смешивать Запорожье с Гетьманщиною и запорожцев с ополчением Южной Руси, значит вовсе не знать истории Малороссии” (164).

Посилаючись на ще не опубліковану тоді “Історію русів”, Куліш роз’яснював Сенковському, що лише Петро Сагайдачний, якого частина реєстрових козаків разом із запорожцями обрала своїм гетьманом, став уважати себе “гетманом запорожским” (165). Згодом і все українське військо часто іменувало себе військом запорозьким, хоча між ними завжди існувала суттєва різниця, котру бачили тогочасні правителі. Саме тому, за Кулішем, “когда в 1764 году Гетманщина кончилась, разделение Малороссии на полки уничтожено, полки превращены в наместничества, и войсковые старшины получали великороссийские чины, то Запорожская Сечь все еще существовала, и имела своих кошовых” (165). Запорозькі козаки, як твердив П.Куліш, визнавали владу гетьмана лише номінально, а загалом мало кого слухали. Для більшої аргументованості своїх тверджень про козацтво Куліш відіслав О.Сенковського до авторитетної на той час праці А.Скальковського “История Новой Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Извлечено из собственного Запорожского архива” (Одеса, 1841).

¹¹ Энциклопедический словарь. Издатели: Ф.А.Брокгауз (Лейпциг), И.А.Ефрон (С.-Петербург) – СПб, 1900. – Т.ХХІХ – А. – С.531.

¹² Там само. – С.531.

¹³ Библиотека для чтения. – 1843. – Т.56. – С.28.

¹⁴ Там само. – С.2.

¹⁵ Маркевич Н. История Малороссии: В 5 т. – М., 1842. – Т.1. – С.9.

Важливо, що, аргументуючи свої позиції, український письменник посилався на часи Київської Русі, справедливо вважаючи саме Україну її історичною правонаступницею. Київська держава, за Кулішем, “до нашествия татар имела уже свой круг законов, приспособленных к характеру страны и к потребностям народа” (162). Хоча татари (точніше, монголи) на певний час розладнали систему державного управління, але з послабленням цього завойовницького гніту колишня давньоруська форма національного устрою поступово починала відновлюватися. На думку Куліша, після визволення Південної Русі від татар, державні закони Київської Русі стали основою законодавства Литовського князівства, до складу якого увійшла і значна частина українських земель. Такий стан речей зберігся й після об'єднання Литви та Польщі, і лише з часу Брестської церковної унії 1596 р., уважав Куліш, почалися значні непорозуміння в Речі Посполитій.

У своїй статті П.Куліш зазначав, що саме релігійна політика Польщі і призвела до того, що “многие древние дворянские роды, не стерпев жестокие притеснения Польши, действительные перешли в католичество” (162), однак це не давало підстав уважати ці роди польськими, а тому ще одним хибним твердженням Сенковського було те, що українці нібито не мали своїх дворян, “а были только козаки и поселяне” (162). Водночас, як писав Куліш, окатоличилося не все українське дворянство – окремі дворянські роди, “возвратив свою независимость, пристали к одномоментному и одноплеменному царству Московскому” (162).

Обурило П.Куліша й те, що “Сенковский упрекает Малороссию в том, что она решила во что бы то ни стало свергнуть с себя тяжелое польское иго, католическое и иезуитское” (163), заявляючи при цьому, що “если бы ка[за]чество было уничтожено (тут Куліш дав свою примітку: “зачем же не договорил Г.Сенковский – кем?” – *В.І.*) в конце шестнадцатого столетия, Малороссия, Россия и все человечество чрезвычайно много выиграли бы от этого”¹⁶. За Кулішем, це призвело би передусім до знищення православ'я “в Южной и Белой Руси; ибо постоянною целию козачества было уничтожение замыслов латинского духовенства” (164).

Автор “Ответа” водночас зі зрозумілих причин (очевидно, насамперед цензурних) залишив без відповіді висновок Сенковського, який той виводив зі свого твердження про користь від знищення козаків. Тоді, за Сенковським, Україна “уже с того времени поступила бы в число образующихся земель, и московские государи без труда распространили бы свое владычество на всю Украину еще до начала унии”¹⁷. Отже, стає зрозумілим, чому козацтво – один із вирішальних чинників української державності чи принаймні національної самоідентичності українців – викликало таку ненависть у російського шовініста.

У відповіді на рецензію О.Сенковського П.Куліш загалом постав як палкий оборонець козацтва, аргументовано доводячи його визначну позитивну роль в історії України. Це відповідало патріотичним переконанням молодого письменника, котрий на початку 1840-х років “был преисполнен такой любви к их (козаків. – *В.І.*) подвигам, что летописные о них сказания и песни хранил в памяти, как малорусскую Илиаду”¹⁸. Тому український письменник різко заперечив твердження рецензента праці М.Маркевича про те, що козаки оволоділи і правили Україною з нагайкою в руках, а козацьке військо нібито тримало український народ “в рабстве, нищете и варварстве”¹⁹, а тому, за Сенковським, “Запорожье было не что иное, как сухопутный Алжир севера, что казачество было несчастье ее (тобто України. – *В.І.*) и человечества”²⁰, хоча й залишив без відповіді історично

¹⁶ [Сенковский О.] [Рецензия на вид.]: История Малороссии... – С.29.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. Иллюстрированный двухнедельный вестник современной жизни, литературы, науки, искусства и прикладных знаний. – СПб. – М., 1885. – Т.IV. – С.61.

¹⁹ [Сенковский О.] [Рецензия на вид.]: История Малороссии... – С.29.

²⁰ Там само. – С.30.

несправедливі порівняння становища “Украины под правлением Запорожского войска и состояние Египта под управлением Мамлюков”²¹.

На твердження Сенковського про те, що для українських істориків ті факти, “когда казаки грабят, режут и жгут своих соседей, это — подвиги геройства. Когда соседи принимают меры для своей защиты и хотят приучить казаков к порядку и уважению чужой собственности, это — вопиющее притеснение *Малороссии*”²², Куліш знову ж таки відповідав аргументовано, вважаючи дії українців (а отже, й запорозьких козаків) цілком виправданими: “Если и животные защищают себя по мере сил и средств своих от насилия и смерти, то как же требовать, чтобы народ, считающий в числе своих предков Олега, Святослава, Владимира, спокойно повиновался нечестивым замыслам латинского духовенства и молчаливо сносил мучения от изуверной и распутной шляхты” (166). Принагідно зауважимо, що ці патріотично загострені полемічні слова Куліша відрізняються від його ж таки пізнішого осуду ролі того ж запорозького козацтва в історії України.

Усе вищесказане свідчить про те, що висновок Куліша стосовно тверджень О.Сенковського про український народ був передусім патріотичним. Українського письменника обурило, що “Г.Сенковский отнимает славу героев у народа, собственным мужеством возвратившего свою свободу и поколебавшего могущество сильной польской державы, — у народа, который приводил в ужас хищных татар и в ушлых лодках приплывал воевать и разорять предместья Константинополя, заставляя страшных тогда всей Европе турков трепетать в стенах своей столицы” (168).

Ще однією проблемою, яка викликала дискусію між Кулішем та Сенковським, було ставлення українців до Росії. За О.Сенковським, піддавшись владі московського царя, козаки його “ссорят с соседями, беспокоят на внутренних границах (этого уж мы вовсе не понимаем) и поставляют в величайшее затруднение своими *мятежами* и *изменами*” (168). У цій темі Куліш уже не був так патріотично налаштованим — його висновки були передусім вірнопідданськими, а тому, як наслідок, або майже не аргументовані історичними фактами, або ж його аргументи були непереконливими.

Зокрема, пояснюючи факти протестів українців проти російського правління, Куліш писав: “если рассмотрим все возмущения в Малороссии по соединении ее с Россиею, то увидим, что тут действовал не народ, а всегда одно какое-нибудь лицо с подобранною своею партиєю; народ же всегда оставался приверженным к России, и, что всего замечательнее, изменили России все те гетманы, которые утверждены были против воли народа, и все они погибли именно от несогласия с ними народа малороссийского. Таковы были: Выговский, Бруховецкий и Мазепа” (169).

З нашого погляду, такий висновок загалом не був концептуальним переконанням Куліша у 1840-х роках, хоча цілком можливо, що 1843 р. він справді міг так думати або просто підлаштовувався до редакційних вимог “Москвитянина”. Як видно на прикладі “Повести об украинском народе” (1846), Куліш у цій праці вже загалом позитивно оцінював історичну роль І.Виговського та І.Мазепи, а основним аргументом проти І.Бруховецького вважав його зраду національних інтересів, коли той у 1665 р. “отказался от владения землями украинскими и представил их во власть царю”²³. На думку Куліша, це було початком занепаду демократичних традицій в українському народі. Водночас молодий історик у “Повести об украинском народе” причини невдач цих гетьманів (передусім І.Виговського та І.Мазепи) у боротьбі за українську незалежність справді пояснював тим, що до їхніх ідей не надто прихильно ставився народ, а самі вони як особистості не мали для цього належної популярності.

В “Ответе” Сенковському Куліш радше певним чином підлаштовувався під офіційну ідеологію, підтримувану “Москвитянином”, а тому навіть намагався якось виправдати П.Дорошенка (відомо, що в образі цього українського гетьмана історичного роману Куліша “Михайло Чарнышенко” більше негативних, ніж позитивних рис), зазначивши, що головною метою всіх його дій “было —

²¹ Там само. — С.28.

²² Там само. — С.29.

²³ Повесть об украинском народе. Написал для детей старшего возраста П.Кулиш. — СПб., 1846. — С.74.

воссоединить разделенную Малороссию в одну державу и пристать, по примеру Богдана Хмельницкого, к России” (171).

Тим часом, як свідчать численні історичні дослідження, це було далеко не так²⁴, а наведені Кулішем слова П.Дорошенка про те, що він “доброжелательствует всегда российскому самодержцу” (171) були радше дипломатичним ходом гетьмана і навряд чи свідчили про його справжні погляди. Підтверджувало це й інша відповідь Дорошенка, передана ним царському посланцеві через свого брата: “заднепровские козаки желают быть под великодержавною рукою его царского величества и верно служат ему, если государь признает Петра Дорошенка *гетманом обеих сторон Днепра*” (172). Як відомо, це було неможливо, а отже, неможливим було й “прагнення” Дорошенка та козаків стати підданими російському цареві.

Таку однобічну інтерпретацію поглядів Дорошенка стосовно статусу України можна, певне, пояснити тим, що на той час, коли писалася ця полемічна стаття (березень 1843 року), Куліш вочевидь не був достатньо обізнаний з усіма історичними фактами епохи Руїни²⁵; адже молодий письменник цілком серйозно вважав свідченням Дорошенкової лояльності щодо Росії те, що йому було “дано под Москвою в селе Ярополче в потомственное владение три тысячи дворов” (172). Тим часом, лише “ввиду неминувемого падения Д[орошенко] решался уже подчиниться Москве”²⁶.

Отже, усі збройні виступи українців проти Росії Куліш уважав такими, що їх не підтримував народ, який нібито завжди був вірнопідданим царизмові: “хотя и бывали в малороссийском войске частные неудовольствия на распоряжения русского правительства, но об измене даже и мысли в нем никогда не таилось: они знали, что России они принадлежат, как своему семейству” (171).

Тут Куліш знову-таки певним чином лукавив, адже вже через три роки в “Повести об украинском народе” написав про те, що українське військо розгромило російську армію під Конотопом (там козаки – “против москвитян [вооружились] даже и противники Выговского”²⁷ – “истребили почти до остатка московское войско”²⁸), бо воно (тобто російська армія) “вступив в Украину, обходилось с народом неприятельски, [...] грабя и разоряя все, что ни попадалось ему на пути”²⁹, та під Чудновим, де козаки Ю.Хмельницького разом із поляками і татарами цілком знищили армію Шереметьєва. Як уже йшлося, у “Повести об украинском народе” Куліш загалом позитивно оцінював прагнення національної незалежності України.

У своїй аргументації Куліш посилався на “ответ малороссийского депутата Василия Андреевича Гудовича (? – 1764. – *В.И.*), какой он сделал в 1745 году петербургским вельможам при бракосочетании наследника русской короны в[еликого] к[нязя] Петра Федоровича” (169). Отже, В.Гудович, відкидаючи зауваження російських дворян про те, що українські “гетманы, если не все, то многие, были коварны и неусердны для России” (169), говорив 1745 року: “Никто к ней (тобто Росії. – *В.И.*) из вольных народов не был так привержен и усерден, как малороссияне, и сие доказывается самим тем,

²⁴ Навіть у статті про П.Дорошенка в “Энциклопедическом словаре Ф.Брокгауза и И.Ефрона” сказано: “весь правый берег Днепра, за исключением только Киева, защищаемого московск[ими] войсками, признал над собою власть Д[орошенко], который стал стремиться к единству и независимости Малороссии” (Энциклопедический словарь. Издатели: *Ф.А.Брокгауз* (Лейпциг), *И.А.Ефрон* (С.-Петербург). – СПб., 1893. – Т.ХІ. – С.60). Урешті, саме на таких намірах П.Дорошенка акцентував і О.Сенковський, переказуючи зміст “Истории Малороссии” М.Маркевича: “Дорошенко [...], действуя решительнее всех своих предшественников, считая возможным самобытное существование Малороссии по примеру Молдавии и Трансильвании, [...] отверг и Россию и Польшу, и избрал Порту покровительницею казачества” ([*Сенковский О.*] [Рецензия на вид.]: История Малороссии... – С.32).

²⁵ Дякуючи М.Юзефовичеві за сприяння в одержанні посади вчителя історії Рівненської гімназії, Куліш писав йому: “Мне очень много работы, но я рад, что принятая мною на себя обязанность заставит меня наконец изучить историю в полном объёме” (*П.Кулиш* – М.Юзефовичеві. Лист від 6 жовтня 1845 року. (Т.І. – С.54)).

²⁶ Энциклопедический словарь. Издатели: *Ф.А.Брокгауз*, *И.А.Ефрон*. – Т.ХІ. – С.62.

²⁷ Повесть об украинском народе. – С.67.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

что они, быв свободными, отбившись от Польши, предпочли Россию всем другим народам, зазывавшим их в свою протекцию, а избрали к тому одну ее (Россию) по однородству и одноверству своему, в чем они навсегда устояли и никогда не поколебались, презрев и отринув многие соседние льщения и страх сильных держав и даже недавние великие (льщения), самые удобные к искушению” (170).

Навівши цю велику цитату з промови В.Гудовича, Куліш зазначив: “так говорил козак, т. е., по мнению Г. Сенковского, головорез, управлявший своим поветом с нагайкою в руке!” (170).

Як бачимо, аргументи П.Куліша не витримують жодної критики. Свідченням цьому, власне, і є посилання на слова генерального підскарбія Василя Гудовича, висловлені російським можновладцем. А які слова мав сказати цей український делегат? Відомо, що батько В.Гудовича лише на початку XVIII століття переселився в Україну, був на царській службі. Представники роду Гудовичів, можливо, і мали патріотичні почуття до України, однак навряд чи плекали хоча б якісь прагнення побачити її незалежною державою, про що свідчить, зокрема, й діяльність одного з найвідоміших представників роду – сина цитованого вище Василя Гудовича графа та генерала-фельдмаршала Івана Гудовича (1741–1820), знаного своїми завойовницькими походами на Кавказ³⁰.

П.Куліш піддав також критиці твердження О.Сенковського про те, що вся історія України в інтерпретації М.Маркевича – то лише чотири томи (п’ятий том вийшов пізніше) “детских сказок и грубых выдумок невежественных местных летописцев”³¹. Аргументи Куліша зводилися передусім до того, що “эти детские сказки о сожжении наших гетманов поляками в медных быках (ідеться про Северина Наливайка. – В.І.), о колесовании, пробивании железными спицами защитников православия, отдании на откуп жидам православных церквей [...] повторяются и польскими писателями” (172), а це, на думку Куліша, свідчить про достовірність згаданих фактів. Водночас український письменник цілком відкидав тезу критика “Истории Малороссии” про наших літописців як “невежественных”, адже, за Кулішем, авторами більшості цих літописних хронік були представники духовенства, отже, високоосвічені люди свого часу; саме вони, захищаючи бібліотеки від пожеж, зберігали пам’ять минулих віків, а, утворюючи духовні школи, – поширювали просвіту серед народу.

Цілком природно, що для Куліша першої половини 1840-х років таким високим духовним авторитетом був архієпископ Георгій Кониський (1717–1795). Його всі українські вчені й письменники вважали тоді автором “последней и лучшей летописи малороссийской” (173) “Історії русів”³². Тож цілком закономірно, що український письменник-романтик докладно спинився на характеристиці цієї визначної постаті українського культурного життя другої половини XVIII ст., навівши, як це він часто робив у зазначеній статті, оцінку діяльності Г.Кониського, дану йому поляками.

Закономірно, що Куліш у розлогій цитаті про Г.Кониського акцентував на його діях “в пользу России и православия” (174), не згадуючи при цьому того, що “Історія русів” мала виразний патріотичний характер, містила численні свідчення прагнень українців до незалежності.

“Представники освіченого українського дворянства, які не втратили почуття патріотичної причетності до історичного життя свого народу і зазнали впливу прогресивних ідей європейського Просвітництва, в особі автора “Истории русов” виступили з позицій політичного автономізму і республіканського демократизму, спрямованих проти абсолютизму російського самодержавства”³³. Це означало

³⁰ Це питання однозначно потребує більш детального вивчення, адже, за “Енциклопедією українознавства”, другий син В.Гудовича Андрій (1731–1808) був близький “до укр[аїнського] патріотичного гуртка в Новгороді-Сіверському 1780–90-их рр.” (Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. – Л., 1993. – Т.2. – С.457).

³¹ [Сенковский О.] [Рецензия на вид.]: История Малороссии... – С.31.

³² Відомо, що П.Куліш згодом різко змінив свою думку про цей твір, насамперед через недостовірність викладених там значної кількості фактів.

³³ Яценко М.Т. Романтизм // Історія української літератури XIX століття: У трьох книгах. – К., 1995. – Книга перша. Перші десятиріччя XIX ст. – С.243.

акцентування передусім на природнім праві “народів на влаштування життя відповідно до свого “духа”³⁴, а отже, і поставало “морально-емоційним осудом національного гноблення”³⁵. Як бачимо, автор “Історії русів” був патріотично зорієнтованою людиною, а сама “Історія” мала також “яскраво виражений антимонархічний, антикріпосницький і антиклерикальний характер”³⁶. Малоімовірно, що носієм цих ідей міг бути архієпископ Г.Кониський.

Водночас наведені вище судження Куліша про Кониського як вірнопідданого Росії могли бути ймовірними, адже той у своїх промовах порівнював Катерину II “з сонцем, яке обходить весь світ; з Мойсеєм, який перевів свій народ через Червоне море”³⁷. Тепер достеменно відомо, що він не був автором “Історії русів”, а діяльність самого архієпископа, власне, і полягала у відстоюванні позицій православної церкви в Україні та Польщі, а отже, і протегуванні російської експансії на ці землі.

П.Куліш не приймав також твердження О.Сенковського про малограмотність українських гетьманів, заявляючи: Києво-Могилянська академія, “основанная Петром Могилою при содействии и покровительстве *гетмана* Петра Сагайдачного, была началом и распространительницею всеобщего просвещения России” (174), не кажучи вже про те, що українські гетьмани часто віддавали свої маєтки на користь народних шкіл, власноручно писали латинською мовою грамоти і листи іншим правителям Європи.

Закінчуючи статтю, Куліш спробував спростувати також твердження Сенковського стосовно окремих фактів із життя Івана Мазепи, зокрема зазначивши, що автор рецензії на “Историю Малороссии” Маркевича безпідставно назвав казкою історію про любовну пригоду майбутнього українського гетьмана з дружиною польського пана Фалібовського; адже 1840 р. вийшли друком мемуари польського шляхтича Яна Пасека, у яких ця історія описана досить детально.

Звичайно, Куліш у своєму “Ответе” відповів лише на частину “ложных мнений Г.Сенковского о южнорусском народе”. Зокрема, Куліш чомусь не звернув уваги на постійне означення Сенковським України як “микроскопической страны”³⁸, хоча вже у “Повести об украинском народе” акцентував на тому, що Україна з її тринадцятьма мільйонами україномовних мешканців на початку ХІХ ст. була другою за чисельністю у слов’янському світі³⁹, врешті як і за територією. Молодий український письменник залишив без уваги іронічно-зневажливу тональність Сенковського в оцінці української історії загалом, хоча для останнього дивною була навіть “та непоколебимая, бесподобная важность, с какою некоторые малороссийские историки, одушевляясь покойным казацким патриотизмом, оплакивают падение “гетманщины”, воспевают блаженство жителей Украйны под батоном казачества”⁴⁰.

Отже, можна зробити висновок, що “Ответ Г.Сенковскому на его рецензию “Истории Малороссии” Маркевича” – не лише важливе свідчення активного інтересу молодого Куліша до конкретних фактів історії України, а й вияв його патріотичної позиції, що в умовах тогочасної Росії було сміливим учинком. Водночас акцентування Куліша на певних проросійських висловлюваннях українських діячів минулого у контексті обставин першої половини 1840-х рр. могло мати радше тактичний характер, адже в інших своїх творах на історичні теми (зокрема романі “Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад”, поемі-епопеї “Україна”, уривках з роману “Чорна рада” та науково-популярній історіографічній праці “Повесть об украинском народе”) письменник щодо цих питань не був уже таким категоричним.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Історія української літератури: У 2 т. – К., 1987. – Т.1. Дожовтнева література. – С.125.

³⁷ Там само. – С.113.

³⁸ Див.: [Сенковский О.] [Рецензия на вид.]: История Малороссии... – С.20.

³⁹ Див.: Повесть об украинском народе. – С.1–2.

⁴⁰ [Сенковский О.] [Рецензия на вид.]: История Малороссии... – С.28.